

XIV VE XV. YÜZYIL DİVANLARINDA “KOKU” KAVRAMI ETRAFINDA OLUŞAN BENZETME VE HAYAL DÜNYALARINA BİR BAKIŞ

THE USE OF THE “ODOR” CONCEPT IN TURKISH POETRY OF THE XIV-XV CENTURIES

Muhittin TURAN*

Öz

Klasik Türk şiirinde İran ve Arap tesirinin henüz yoğun olarak hissedilmediği, şairlerin daha yerli, daha milli bir görünüm arz ettiği XIV ile XV. yüzyıllarda vücuda getirilmiş divanlar incelendiğinde tabiat unsurlarının bu divanlarda çokça yer tuttuğu görülür. Bu yüzyıllar, yaklaşık altı asır sürecek olan klasik Türk şiirinde mazmun, benzetme ve hayal dünyalarının temellendirildiği dönemdir. Daha çok Türkçe kelimelerle hayat bulan bu benzetme ve hayal dünyası, çevreyi anlama ve anlamlandırma gayretinin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazımızda XIV ve XV. yüzyıllardaki divanlarda yer alan “koku” merkezli benzetme ve hayal dünyasını ortaya koymaya çalışacağız. Böylece kokunun, farklı kullanımları ortaya konulacak ve Klasik Türk şiirini daha iyi kavrama adına, onun bizlere sunduğu kültür ve sanatı anlamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler

Koku, Klasik Türk Şiiri, Divan, Benzetme, Hayal Dünyası.

Abstract

In the classical Turkish poetry, the influence of Iran and Arab is not felt intensely yet. When the divans which were formed during the 16th century are examined, it is seen that the elements of nature have a lot of space in these divans. This is the period in which mazmun, analogy and imagination are based on classical Turkish poetry, which will last for about six centuries. This analogy and imagination, which are mostly found in Turkish words, are the product of an effort to understand and make sense of the environment. In our article XIV and XV. we will try to reveal the world of odor in centered analogy in the divans of centuries. Thus, the fragrance will be revealed with different uses and we will try to reveal the culture and art that it presents to us in order to better understand the classical Turkish poetry.

Keywords

Smell, Classical Turkish Poem, Divan, Simulation, Imagination.

* Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı/Eski Türk Edebiyatı, muhit_33@hotmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-1499-7916>

GİRİŞ

Divan şairlerinin en önemli özelliklerinden biri, şiirlerini tabiatan topladıkları malzemelerle vücuda getirmeleridir. Tahayyül ettikleri tabloyu, hem bir kimyager titizliğiyle hem de malzemesi tabiat olan bir ressam estetiğiyle şekillendiren Divan şairleri iletilerini, uzun yolu tercih etmek suretiyle verirler. Bu sayede daha çok “malzeme” toparlayarak şiirlerine bir öncekinden daha fazla kültür ve estetik unsurlarını katmış olurlar ve onların “gerçek hayattan ve tabiatan kopuk” hareket etmedikleri görüşü bir kez daha ispatlanmış olur.

Divan şairleri tabiatı hemen her yönüyle şiirlerinde aksettirmiştir. Bazen bir padişah, bazen devlet veya din büyüğü, bazen de muhayyel bir sevgili olarak karşımıza çıkan memduh, bütün bir varlığın “sultanı” olarak düşünülür. Ona yakın olmanın bir ifadesi olarak da tüm tabiat şairin hizmetindedir. Soyut veya somut her türlü varlık, sevgiliye giden yolda, içerisinde çeşitli sanat unsurlarının da bulunduğu bir araçtır. Bu araçlar, hem âşığın maşuğa olan aşkını ortaya koymak için bir vesile olur hem de şairin sanat kudretini ortaya koyar. Bu araçlardan biri de koku kavramıdır. Kokunun, insanın ve bütün canlıların ana kaynağı olması sebebiyle tabiat içerisindeki konumu, Divan şairlerinin gözlem yeteneği sayesinde yine onların kalemiyle en veciz şekilde belirlenmiştir. Dolayısıyla, sınırlı şekiller içerisinde (nazım şekli, vezin, kafiye vb.) sınırsız derinlikteki tabloyu kurgulayan Divan şairinin bir kültür taşıyıcısı kimliği yüklendiği söylenebilir.

Koku bilhassa, âşığın sevgiliye yaklaşma ve ona olan ilgisini izhar etme aracı olarak kullandığı bir kavramdır. Biz bu kavramın tatbik sahasını ve bunun etrafında şekillenen diğer kavramları üç başlık altında toplayabileceğimizi düşünüyoruz.

1. Tabiat unsurları kullanılarak ortaya çıkan kokular: Rüzgâr, toprak, su vb.
2. Sevgilinin güzellik unsurlarının bizzat koku kaynağı olması: Saç, ben, dudak, ayva tüyleri vb.
3. Soyut bir kavramın etki derecesini ortaya koymak üzere onlara yüklenen anlamlar: Sevgi, korku, vefa, iyilik, aşk, cömertlik vb.

Tabiatın vazgeçilmez unsurlarından biri olan koku, şairler tarafından, bilhassa sevgilinin âşık ile olan münasebeti noktasında ele alınmaktadır. XIV ve XV. yüzyıl divanlarından¹ elde ettiğimiz verilere göre bu yüzyıldaki Divan şairleri bilhassa teşhis, hüsn-i ta'lîl ve mübâlağa sanatlarını kullanarak, yukarıda üç başlık hâlinde sıralamaya çalıştığımız noktalar çerçevesinde şiirlerini kaleme almışlardır. Daha çok sevgilinin tebcili için kullanılan bir kavram olan kokuyu şairler, renk (bilhassa siyah renk), rüzgâr, cevher, şehir ve ülkeler (Yemen, Çin, Hita vb.), insanın tabiatı (yaradılışı), sevgilinin uzuvları (çene, zülûf, yüz, ben, dudak, yanak, kaş, ayva tüyleri/hat, bakış vb.), eşyaları (elbezi/mendil), tavrı, su, deniz, yazı çeşitleri, mevsimler, soyut nitelikler (vefa, cömertlik, acı, lütuf vb.), toprak, bahar, micmer (tütsü kabı) vb. ile ilişkilendirerek birçok benzetme ve hayal dünyasını ortaya koymuşlardır.

¹ Söz konusu yüzyıl divanlarından taradıklarımız şunlardır: *Ahmedî Divânı*, (haz. Yaşar Akdoğan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ISBN: 978-975-17-3344-3, e-kitap; *Ahmed Paşa Divanı*, (haz. Ali Nihad Tarlan), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966; *Avnî (Fatih) Divânı*, (haz. Muhammed Nur Doğan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ISBN: 978-975-17-3348-1, e-kitap; *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, (haz. İ. Halil Ersoylu), TDK Yayınları, Ankara, 2013; *Mesîhî Divânı*, (haz. Mine Mengi), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1995; *Necatî Beg Divanı*, (haz. Ali Nihad Tarlan), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963; *Şeyhî Divânı*, (haz. Halit Biltekin), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ISBN: 978-975-17-4078-6, e-kitap; *Ahmed-i Dâ'î Divanı (Metin-Gramer-Tıpkı Basım)*, C I, (haz. Mehmet Özmen), TDK Yayınları, Ankara, 2001.

Koku, başta tabiat unsurları olmak üzere çeşitli varlıklara benzetmelik olmasının yanında şifa ve can vermesi, âşığı kendinden geçirmesi, hayatın anlamı olması gibi özelliklere de sahiptir.

Divan şairlerince daha çok maharet göstermek amacıyla ele alınan tabiat unsurları ve özde koku kavramının, Bahâriyye, Bahâriyyât veya Nevrûziyye başlıklı nazım türleri altında baharın neşesi, tabiatın yeniden doğuşu gibi konular işlenirken çokça ele alınan kavramlar arasında olduğunu ve tabiat tasvirlerinin oldukça yoğun bir şekilde işlendiği bu edebi türlerin “özellikle Divan şiirinin ilk dönemlerinde daha yoğun olarak kullanıldığını” (Gökalp, 2011: 298) ekleyelim.

Koku kavramı etrafında, söz konusu yüzyıllarda vücuda getirilen divanlarındaki benzetme ve hayal dünyası incelendiğinde, bu kavramı karşılayabilecek olan kelimelerin üç grupta toplandığını söyleyebiliriz. Misk² (müşg), reyhân³ (reyâhîn), amber⁴, abîr⁵, ıtr⁶ (attâr), kâfûr⁷, nâfe⁸, gâliye⁹ gibi kendisi bizzat güzel kokulu bir madde olanlar; bûyâ¹⁰, tîb¹¹ gibi herhangi bir güzel koku sürüldüğünde güzel kokanlar, yani sıfat olarak kullanılanlar ve râyiha, bûy, nekhet¹², şemîm, şemm (şemme) ve fâyiha¹³ gibi tanımında “koku” veya “güzel koku” olanlar.

Bu benzetme ve hayal dünyasında koku kavramı çok çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Koku, Çin, Hita (Hoten) ile birlikte ele alınır, hatta bunlardan daha üstündür. Misk kokulu hat (ayva tüyleri, güzelliği), sevgilinin mushafa benzeyen cemalini tefsir eder. Sevgilinin kapısının eşiği misk kokar. Misk, zülfün bulunduğu yeri utancından terkeder. Sevgilinin güzel kokulu ayva tüyleri yani hattı, tevriyeli kullanılarak genellikle Gubârî ve Reyhânî yazı ile ilişkilendirilir. Sevgili, ayağının tozu/toprağını eteğinden etrafa saçtığından dolayı Çin miskine rağbet kalmamıştır. Sabah rüzgârı, sevgilinin bağı, bahçesini yine zülfünün kokusuyla süsler. Zülûf bazen misk kokulu bir başak oluverir. Hita (Hoten) miskinin bağı, sevgilinin zülfü karşısında kan içinde kalır. Zülûf, misk kokulu bir zincirdir ve bununla âşığın/âşıkların gönlünü arar. Seher rüzgârı sevgilinin sümbüle benzeyen saçını çözdüğü için âşığın gönlüne de attârın nefesi gelmiş olur. Zülûf, etkileyici kokusu ile âşığın aklını başından alır, onu mecnun

² Bir cins ceylanın göbeğinden çıkan güzel kokulu bir madde ki en meşhûr itriyâttandır (*Kâmûs-ı Türki*, 1317: 1343). Hatâ gazellerinin göbeğidir. Arabîde misk denir (*Burhân-ı Katı*, 2000: 524). “Müşk dedikleri meşhur nesne. Farisiden mu’arredir (*Ahterî-i Kebir*, 2009: 661). Çin vilâyetinin geyiklerinin göbeğidir. Eydürler ki ol geyikler za’ferân otlarlar (*Lügat-i Ni’met’ullâh*, 2015: 4 69).

³ Fesleğen denilen güzel kokulu nebât (*Kâmûs-ı Türki*, 1317: 677). Reyhân, aynı zamanda diğer güzel kokulu maddelerin genel adı da olmuştur (*Ahterî-i Kebir*, 2009: 810).

⁴ Ada balığının midyesinden çıkardığı güzel râyihalı siyâh bir mâdde ki bahr-i Hind sevâhilinde ba’zı sığ mahallerinde bulunur (*Kâmûs-ı Türki*, 1317: 953). Aynı zamanda deniz içinde bir ağacın zamkıdır (*Ahterî-i Kebir*, 2009: 47). Başka bir kaynağa göre ise Kaşalot denilen balığın, midesinde hazmedemediği maddelerden elde edilir ve diğer kokulu maddelerin genel adıdır (*Mükemmel Osmanlı Lügati*, 2009: 12).

⁵ Bir ilaç terkibi. Bu terkip, beyaz sandal, sümbül kökü, kırmızı gül, turunc ve iğde çiçekleri, narenc gibi güzel kokulu bazı otlarla bir miktar dövülmüş miskten meydana gelmiş (Devellioğlu, 1990: 5). Bazı kaynaklar amberin eş anlamlısı olduğunu söyler (*Kâmûs-ı Türki*, 1317: 927; *Resimli Türkçe Kamus*, 2004: 1). Za’ferân için de kullanılır (*Ahterî-i Kebir*, 2009: 26).

⁶ Güzel kokulu yağ... Yapraklarının kenârları tırtıllı, yeşil renkte bir nebât ki güzel kokulu ve beyâz çiçekli olup bahçelerde bulunur ve soğuğa dayanmadığından kışın limonluğa alınır (*Kâmûs-ı Türki*, 1317: 940).

⁷ Hindistân cihetlerinde defneye müşâbih bir küçük ağacın zamkından ibâret olan pek beyâz ve güzel, sert kokulu bir mâdde-i tayyibe, câmid bir yağ (*Kâmûs-ı Türki*, 1317: 1139).

⁸ Misk âhûsu denilen hayvanın göbeğinden çıkarılan bir çeşit misk, koku (Devellioğlu, 1990: 952). Âhûnun misk içeren kesesine verilen ad (*Kâmûs-ı Türki*, 1317: 1449).

⁹ Misk ve anberden mürekkep güzel kokulu siyâh bir ma’cûn ki saça ve kaşa sürülür (*Kâmûs-ı Türki*, 1317: 961).

¹⁰ Ziyâde kokulu nesne (*Lügat-i Ni’met’ullâh*, 2015: 93; *Burhân-ı Katı*, 2000: 104).

¹¹ Hoş kokulu nesne (*Ahterî-i Kebir*, 2009: 1026).

¹² Aslı “nekhet” olan bu kelimenin taradığımız divanlarda “nükhet” şekli tercih edilmiştir.

¹³ Güzel koku (*Kâmûs-ı Türki*, 1317: 980). Ayrıca “koku” kavramının eş anlamlıları için bk. *Lehçetü’l-Lügat*, Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, (haz. Ahmet Kırkkılıç), TDK Yayınları, Ankara, 1999, s. 437.

yapar. Sevgilinin ayağının, mahallesinin tozu bir misk olarak görülür. Zülûf, iki kanadı da misk ve amber olan bir tavus kuşu olur. Âşık, gülsuyu ve misk ile ağzını defalarca yıkasa da sevgilinin yanak ve zülûfünü anma cüretini gösteremez. Onun kokusunu taşıyan sabah rüzgârı, ûd, misk ve amberi etkileyciliğiyle mat eder. Zülûf, gece renkli, misk kokulu bir “yokluk şehri” olur. Her türlü varlığın “dimağ”ı sevgili sayesinde dünyanın en güzel kokularıyla dolar. Sevgilinin can bahşeden dudağı gibi tatlı dili de misk gibi kokarak her derde derman olur. Kara zülûfteki misk kokusu, Çin’deki ahunun karnında dahi bulunmaz. Dolayısıyla misk, zülûf gibi etkileyici kokamaz. Zülûf, cirit oynanan misk kokulu sopa olur. Hıta, sevgilinin kokusunu taşıması sebebiyle sabah rüzgârıyla boy ölçüşemez. Kaş, misk kokan bir gölgelik olur. Kalem, sevgilinin misk gibi kokan ayvacak tüylerini, yani güzelliğini yazmaya muktedir değildir. Kaş, amber kokulu nun harfi veya hilâldir. Sevgilinin misk kokulu “ben”i âşığın gönülde yer alan siyah bir aşk tohumu olur vb.

İncelediğimiz XIV ve XV. yy. divanlarında koku ile ilgili rastladığımız kelime ve tamlamalardan bazılarını şu şekilde verebiliriz:

Müşg-i gûyâ, müşg-i nâb, müşgîn, müşg, meşâmm, müşg-i Çin, müşg-bû, müşg-bâr, zülf-i müşgîn, müşg ü anber, nesîm-i müşg-bâr, misk-efşân, hatt-ı miskîn, misk-i ter, misk-i Hıta, misk-i Hoten, âhû-yı miskîn-kemend, misk-i Çin, hâl-i miskîn, dil-i miskîn, misk-bû, gîsû-yı miskîn, gîsû-yı anber-bû, müşg-i ter, hâşe-i müşgîn-ineb, kâkül-i müşgîn-i dost, gubâr-ı müşg, ter müşg, müşg-i Tatar, müşg-i Hıta, müşg-dem, müşg-efşân, müşg-fâm, nâme-i müşgîn, seccâde-i müşgîn, berg-i müşg-âgîn, meftûl-i müşg-bâr, zülf-i müşg-bâr, zülf-i müşg-bûy, hat-ı müşg-bâr, ebr-i müşgîn-i gül-âb-efşân, müşgîn-i gonca, turra-i müşgîn, turra-i anber-feşân, silsile-i müşg-i ter, müşgîn-nefes, müşg-rîz, zencîr-i müşg, ebr-i müşg-efşân, hatt-ı reyhân, reyhân-ı cennet, kâkül-i reyhân, nâfe-i Tatar, müy-i nâfe, nâfe-i hulk, nâfe-i Çin, nâfe-i hoş-bû, nâfe-güşâ-yı subh-dem, nâfe-i müşg-i Hıta, gâliye-sâ, gâliye-bû, bûy-ı hulk, hoş-bû, bûy-ı vefâ, bûy-ı zülf, anber-âmîz, bûy-i misk, şemme-i bûy, nihân-ı müşg, bûy-ı anber, bûy-ı cân, bûy-ı gül, bûy-ı zenehdân, bûy-ı Yûsuf, zülf-i anber-efşân, zülf-i anber-sâ, zülf-i anber-fâm, na’-i anber, şemme-i zülf, şemme-i lutf, şemme-i elem, miyân-ı müşg, meşmûme-i anber-şemîm, attâr-ı sabâ, külbe-i attâr, gül-âb-ı attâr, ca’d-ı müşg-bâr, itr-güşâ, kâfûr-ı ter, şem’-i kâfûrî, zülf-i siyeh, zülf-i semen-bû, nâv-dân-ı müşg, zülf-i misk-âsâ, dâm-ı anber, habb-ı miskîn, duhân-ı müşg, zülf-i miskîn, müşgîn-hat, müşgîn-hevâ, müşg-feşân, müşg-sâ, hatt-ı muanber, dil-i miskîn-i perîşân, hâl-i muanber, hâl-i anber-bâr, zülf-i anber-bû, bûy-i mey-i la’l, hevâ-yı zülf-i müşgîn, bûy-i nigâr, bûy-i nâfe-i Tatar, bûy-i zülf-i anber-bâr, bûy-ı gül, nükheth-i pîrâhen, nükheth-i hulk, çevgân-ı müşg, nokta-i anber, bahr-ı müşg, mey-i müşg-bûy, müşg-peyker, ebrû-yı müşgîn, râygân-ı müşg, âşiyân-ı müşg, müşg-i her-câyî, müşg-bîz, anberîn-nefehât, anberîn-selâsil, anber-i hâm, anber-i ter, anber-bûy, çetr-i anber, anber-i sârâ, dâne-i anber, hilâl-i anberîn, nişân-ı müşg, turre-i anber-nisâr, nokta-i anber, bûy-i râhat, zülf-i anber-bâr, hâl-i müşgîn-dâne, anberîn, bûy-ı “lâ”, bûy-ı latîf, anber-çîn, sâyebân-ı müşg, rîsmân-ı müşg, saolecân-ı müşg, gâliye-i turre-i anber-sâ vb.

Umumiyet itibariyle koku ile ilgili benzetmeler şu şekildedir:

Aşağıda Ahmedî’nin “kılıç” ile “kalem”in muhaveresini anlattığı manzumesinden alınan beyitte, kalemin mürekkebi misk kokulu bir denize benzetilmiştir.

Pes kılıç didi ki sîm ü zerdurur baña maķâm

Pes kalem didi ki bahr-ı müşgdür baña diyâr (Ahmedî, K. 25/13, s. 70)¹⁴

¹⁴ *Parantez içindeki “K.” kasideye, “G.” de gazele işaret etmektedir.

** Beyitlerin sonunda bulunan şiir, beyit ve sayfa numaraları, divanların kaynakçada verilen baskılarına aittir.

Sabah rüzgârı, sevgilinin diyarından, Hz. İsa'nın nefesi gibi ölüleri diriltten bir koku getirir.

*İy şabâ cânuñ için yâr diyârından irtür
Şol hevâyı ki öli diri kılandur çoğusu* (Şeyhî, G. 192/5, s. 157)

Hız. Yûsuf'un kokusu nasıl Hız. Yakup'un gözünü açıp onu ihya ettiyse, sevgilinin gömleği de âşığa o derece can verir.¹⁵

*Büy-i Yûsuf dide-i Ya'kûba verdi ise başar
Ahmed'e cân virdi yâruñ nükheth-i pîrâheni* (Ahmed Paşa, G. 347/7, s. 349)

Aşağıdaki beyitte ise Hız. Yûsuf'un Mısır'daki köle pazarında, içerisinde miskin de bulunduğu ağırlığınca altın, gümüş ve değerli kumaş ile Mısır Azizi'ne satıldığı bilgisi yer almaktadır.

*Satıldığında Yûsuf dartıldı gerçi miske
Sen cânâ dartılırsın aylağsın ol bahāya* (Ahmed Paşa, G. 263/8, s. 293)

Hız. Yûsuf'un misk ile tartıldığı hadisesine telmihte bulunularak, cihan sarrafı olan Necâtî'nin inciye benzeyen söze değer kattığı ifade edilir.

*Söz Yûsufını müşğ ile tartardı Necâtî
Kıymet kosa şarrâf-ı cihân bu güher üzre* (Necâtî, G. 479/7, s. 438)

Kokunun yukarıda belirtmeye çalıştığımız genel kullanımlarından sonra, aşağıda başlıklandırılan kavramlarla ilişkileri şu şekilde verilebilir.

1. Ayva Tüyleri

Ayva tüyleri, siyahlığı ve ufalanmış miski andırması münasebetiyle koku ile birlikte kullanılır. En çok amber ve misk ile anılır. Aşağıdaki beyitte zülûf bir pusudur, amber kokulu ayva tüyleri de gönül avlamak için bu pusuda bekleyen bir asker olarak tasavvur edilmiştir.

*Zülfüñ altına siñüb hañt-ı mu'anber gizlenür
Şan ki dil almağ için pusıda leşker gizlenür* (Necâtî, G. 124/1, s. 221)

Divan şiirinde yanak, suya ve ateşe benzetilir. Misk ve amber kokulu olan ayva tüyleri, tütsü için bu ateşte yanan güzel kokulu maddelerdir (Erdoğan, 2013: 219). Sevgilinin yanağındaki misk kokulu hatlar, yine misk kokulu bir duman şeklinde ortaya çıkar.

*Ârız u ruhsâr içinde hañt-ı anber-bâr-ı dost
Düd-ı müşğ-âsâdürür kim âb u âteşden çıkar* (Necâtî, G. 197/3, s. 267)

*** Örneklere, beyitlerin alındığı divanların imlasına sadık kalınmıştır.

¹⁵ Bu konu, Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde geçmektedir: "Kervan (Mısır'dan) ayrılınca babaları, "Bana bunak demezseniz, şüphesiz ben Yûsuf'un kokusunu alıyorum" dedi... Müjdecî gelip gömleği Yakup'un yüzüne koyunca gözleri açılıverdi." Yûsuf Suresi/94, 96.

Şehir ve ülke adları Divan şiirinde çok anlamlılık ilişkisi içerisinde kullanılabilir. Örneğin Çin ülkesi “putperestlik, ahu, misk” kavramlarını çağrıştıracak şekilde yer tutabilir. Bununla birlikte Aydın, Tire ve Germiyan da koku kavramı çerçevesinde mütalaa edilebilir. Aydınogullarının bir dönem payitahtı olan Tire, Farsça “tîre” kelimesiyle ilintilendirilerek “bulanık, karanlık” anlamlarında kullanılır (Arıkoğlu, 2008: 139) ve “ben”e benzetilir. Aşağıdaki beyitte sevgilinin yanağı Germiyan, misk kokulu ayva tüyleri/güzelliği de Karesi’dir.

*Aydın içinde Tiredürür hâl-i ‘arîzuñ
Ruhsâr Germiyan hañ-ı müşgîndür (Karesi) (Necâtî, G. 171/6, s. 251)*

Aşağıdaki beyitte sevgilinin misk yüklü ayvacak tüyleriyle dolu dudağı, büyümlü bir şeker gibidir. Bu şekilde, ayva tüylerinin hem koku hem de tat duygusu ile ilgisi ortaya konur.

*Gel ki hañ-ı müşg-bârûñla lebüñ
Beñzedi efsûn oñunmuş sükkere (Necâtî, G. 526/3, s. 470)*

Sevgilinin şaraba benzeyen dudağının üstündeki ayva tüyleri, güzel kokusuyla fitne koparır.

*Görineli hañ-ı müşgîni la‘-i nâb üzre
Ne fitneler belüri başladı şarâb üzre (Necâtî, G. 523/1, s. 468)*

Güzellerin olduğu yerde güzel kokuların olması nasıl tabii ise sevgilinin yanağında misk kokulu ayva tüylerinin varlığı da o kadar tabiidir.

*Hañ-ı miskîn olsa haddinde nigârûñ tañ degül
Cün nigâristânda olmaz hañ-ı ‘anber-sâ ğarîb (Ahmed Paşa, G. 12/5, s. 131)*

2. Bahar

Koku ve renk bir arada kullanılarak, âşğın rengi “sonbahar”a, sevgilinin kokusu ise “ilkbahar”a benzetilmiştir.

*Nice ki reng-i ‘aşığ u bûy-i nigârdan
Görine yir yüzinde ğazân ile nev-bahâr (Ahmed Paşa, K. 34/34, s. 96)*

3. Ben (Hâl خال)

Kokunun kullanıldığı yerlerden biri de “ben”dir. Daha çok siyah renk¹⁶ münasebetiyle ele alınır. Ayrıca satrançtaki piyon (beydak) taşına benzetilir. “Miskîn” kelimesi tevriyeli kullanılarak, âşğın gönlü zavallı (miskin) bir kuş olur ve sevgilinin “ben”inin sevdası için zülfünün tuzağına düşer.

*Hâli sevdâsında gönlüm düşdi zülfi bendine
Murğ-ı miskîndür düşer dâne görüb dâm üstine (Ahmed Paşa, G. 277/5, s. 302)*

¹⁶ İncelediğimiz divanların sadece birinde ve bir beyitte ben (hâl), yeşil renk olarak tahayyül edilmiştir.
*Yeşil beñler yaraşur kaşlaruñda
Ki sâdât oturur mihrâb içinde (Necâtî, G. 540/2, s. 480)*

Sevgilinin ateş kırmızılığındaki dudağının üstünde var olan güzel kokulu “ben”ler, yakuttan yapılmış, tütsü yakılan kap içindeki misk ve amber gibidir.

Âteş-i la'liünde ol hâl-i mu'anber fi'l-meşel
Mecmer-i yâkût içinde müşg ile anber düter (Ahmed-i Dâ'î, G. 38/2, s. 85)

Beyitlerde genellikle piyâde olarak karşımıza çıkan beydak, satrançta en değerli taşdır. Siyah rengi ve küçüklüğünden dolayı sevgilinin yanağındaki benler, bu taşla benzetilir (Kaplan-Poyraz, 2010: 153). Ayrıca ruh (yanak) da kale taşına benzetilir. Piyona benzetilen ben (hâl), askerlerini sevgilinin yanağı (kalesi) üzerine sürer.

Sürdüñ ruh-i yâr üzre beydağın ey hâl
Murg-ı dil-i miskîne eger dâne degülseñ (Necâfî, G. 293/4, s. 324)

Hızır nasıl âb-ı hayatın, yani ölümsüzlük suyunun başında ise, sevgilinin misk kokulu “ben”i de bir ölümsüzlük suyu olan dudağında bekler. Dolayısıyla ben, Hızır olarak tasavvur edilir.

Hâl-i müşgîn dudağında nice konuşmuşdur didüm
Didi Hızruñ yiri olur çeşme-i âb-ı hayât (Ahmedî, G. 93/3, s. 264)

Aşağıdaki beyitte ben, rengi münasebetiyle kokulu bir sineğe benzetilmiştir.

Şol leblerüñdeki meges-i anberin midür
Yâ tûñ mi ki buldı şeker-hâne beñlerüñ (Şeyhî, G. 103/3, s. 115)

“Hâl حال/hâl خال” kelimelerinin ses benzerliğinden faydalanarak, sevgilinin “ben”inin etkileyici kokusunun âşıkları zor duruma soktuğu belirtilir.

Gül yüzde müşgîn hâlünü görelî miskîn gönliime
Bir hâl-i müşkil düşdi kim kimse bu hâle düşmesün (Ahmedî, G. 513/5, s. 512)

Aşağıdaki beyitte hem zülfün hem de “ben”in koku özelliği merkeze alınmıştır. Zülûf, sabah rüzgârının kendisini daha da kıvrımlı hâle getirmesiyle, sanki bir tornavida gibi, sevgilinin gül yanağı üzerindeki amber (nokta-i anber) kokulu “ben”i perçinlemektedir. Dolayısıyla “ben”in güzel kokulu olma özelliğini daha da artırmaktadır.

Çün şabâ ol zülf-i müşgîn turrasın çin eyledi
Noқта-i anber ile gül üzre perçin eyledi (Şeyhî, G. 201/1, s. 161)

Sevgilinin “ben”i, tevriyeli kullanımla “miskîn”e hem güzel koku hem de zavallı, aciz anlamları verilmiştir. Ayrıca “dâne” kelimesi de böyledir. Hem adet hem de tohum anlamları düşündürülecek şekilde kullanılmıştır. Fakat sonuçta onun zavallı ve aciz değil, fitne ve karışıklık çıkarmada bir tane/dâne olduğu hükmüne varılır.

Hālını miskîñ şanursız fitnede bir dānedür
Şaçları dām-ı belādur bilmez anı bilmeyen (Necâtî, G. 418/4, s. 399)

4. Cevher, İnci

Güzel koku ile cevher ve inci arasındaki ilişki genel itibariyle bulutun sevgilinin saçına teşbih edilmesi ve bu buluttan misk kokulu inci gibi damlaların yağması; Hindistan'da inci ve diğer mücevheratın çıkarılmasının yanında, Hindistan'ın "siyah" rengi ve dolaylı yoldan sevgilinin "ben"ini hatırlatması; edebiyatımızda en güzel ve değerli incilerin kaynağı olan (Yeniterzi, 2010: 304) Aden şehrinin incileri ile güzel koku arasında bağlantı kurulması münasebetiyle ele alınır. Aşağıdaki beyitler bu durumu örnekler niteliktedir.

Sevgilinin saçına benzetilen bulut, müşg ve amber kokusu yağdırmaktadır.

Hevādan saçılalı müşg ü anber
Bulıtdan dökilür uş dürlü güher (Ahmedî, K. 38/1, s. 100)

Sevgilinin sözleri güzel kokulu bir inci olur.

Vaşf ider Ahmedî lebüni anuñçun
Sözleri anuñ nazm-ı la'î ü dürr-i semîmdür (Ahmedî, G. 208/7, s. 350)

Sevgilinin zülfü ile Aden şehrindeki incilerin kokusunun aynı olduğundan bahsedilir.

Dā'î ol zülf-i mu'anber koğusun şerh ideli
Tîb-i enfāsını gör tîb-i Adendür koğusu (Ahmed-i Dâ'î, 180/7, s. 178)

5. Çene

Özellikleri münasebetiyle farklı şekillerde ele alınan ve daha çok zenehdân, enek ve zekan kavramlarıyla anlatılan sevgilinin çenesi, şaire göre bir elmadır ve bu elmanın etrafa yaydığı koku bir burunun koklayacağı en güzel kokudur.

Bir turunc itdi tekellüf bize ol sîb-zekān
Ki meşāmı ter ider büy-i zenehdānı gibi (Ahmed Paşa, G. 314/4, s. 326)

Sabah rüzgârı, sevgilinin nara benzetilen yanağını ve elmaya benzetilen çenesini koklar.

Yanağun nārını eyvāy niçün bād-ı şabā
Koğular anuñ için sîb-i zeķandur koğusu (Ahmed-i Dâ'î, 180/5, s. 178)

6. Dudak

Dudağın koku ile olan münasebeti, genellikle gonca ile olan ilgisidir. Goncanın tam ortasındaki siyah nokta ile miskin siyahlığı arasında ilgi kurulur. Gonca, misk taneleri ile ağzını doldursa da sevgilinin şeker yüklü dudakları kadar olamaz.

Habb-ı misk ile dehānın pür ide gonca velî
Luţf ile öykünimez la'î-i şeker-bārlara (Necâtî, G. 463/4, s. 427)

*Ağzınun rāyihası için götürür habbū’l-misk
Gonca hiç öyküne mi la’l-i şeker-bārlara* (Necâtî, G. 465/4, s. 429)

7. Kaş

Kaş-koku münasebeti bilhassa siyah renk itibariyle ele alınır. Dolayısıyla kaş daha çok misk ile anılır. Sevgilinin kaşı ya mihrabın kıvrımı ya bayram hilali ya da misk kokulu gümüş kabzalı bir keman olur.

*Bu kaş mı yâ ham-ı mihrâb yâ hilâl-i ‘îd
Yâ müşğ tozlu gümüş kabzalı kemân ola mı* (Ahmed Paşa, G. 324/2, s. 333)

Aşağıdaki beyitte kaş, güzel kokulu bir gölgelik ve amber kokulu zülûf de o gölgeliğin çadır ipi olmuştur.

*Kaşuñla zülfüñi gören aydur ne yaraşur
Bu müşğ sāye-bān ile ol ‘anberin tınāb* (Necâtî, K. 3/39, s. 29)

Aşağıdaki beyitte misk kokulu kaş, hilale benzetilir.

*Bedr ü hilâli bir arada göreyim diyen
Uş mâh yüzde ebrū-yı müşğün hilâl-i dost* (Ahmedî, G. 83/4, s. 259)

Sevgilinin kaşları, iki misk kokulu keman gibidir.

*Hüsnün ki mesken eyledi haddün serîrini
Şundı kaşuñ revân aña miskîn iki kemân* (Avnî, G. 60/2, s. 27)

8. Rüzgâr

Divan şiirinde sık kullanılan rüzgâr çeşitlerinden biri olan bād-ı sabâ, daha çok taşıma, dağıtma ve yayma münasebetiyle ele alınır. Sabah rüzgârı, güzel kokusu sebebiyle sevgilinin saçlarına düşkündür. Onu çözer, dağıtır, uçurur. Sevgilinin saçlarına dakunduğu için güzel kokar. Sabânın taşıyıp dağıttığı kokuların başında misk, amber, sümbül ve reyhan gelir (Batislam, 2005: 98).

Sevgilinin zülünün kokusunu taşıyan ve bir ulak vazifesi gören sabah rüzgârının nefesi tabii olarak misk gibi kokacaktır.

*Yine sevdâyî gönül bir zülfe itmişdür heves
Kim hevâsından olur bād-ı şabâ müşğün-nefes* (Ahmed Paşa, G. 127/1, s. 203)

Aşağıdaki beyitte sabah rüzgârı attâra benzetilmiştir.

*Zülfi haberin bād-ı şabâdan ne şorarsın
Bir misk adını bilmege atfâr gerekmez* (Necâtî, G. 213/2, s. 277)

Aşağıdaki beyitte bir ıtır satıcısı, yani attâr olan sabah rüzgârı (attâr-ı sabâ), bir misk ve abîr olan sevgilinin ayak tozunu, çok değerli olduğu için, dirhem dirhem satar.

İzüñ tozin şabâ yili şatar direm direm
Misk ü ‘abîr kıdrini ‘attâr yeg bilür (Necâtî, G. 204/4, s. 272)

Âşık, ettiği “âh” tan sevgilinin kaçınmasını ister, yani sevgilinin zülfünün kokusu karşısında âşık da onu “âh” ile tehdit eder.

Âhından Aħmed’üñ şaķın ey dost zülfüñi
Bu müşg-i nâbî bād alur itmezseñ ihtirâz (Ahmed Paşa, G. 118/5, s. 198)

Şair, dervişler ile sabah rüzgârı arasındaki mukayesede “miskîn” kavramını tevriyeli olarak kullanır. Sabah rüzgârının bir yol eri, yani sevgili uğrunda her türlü engel ve acıya göğüs geren biri olduğundan ve tam bir teslimiyet içinde sevgilinin misk kokulu zülfüne can verdiğinden bahsedilir.

Yol eridür yüzi yirde zülf-i yâra cân virür
Gel şabâdan öğrenüñ dervîşler miskînlügi (Necâtî, G. 623/2, s. 538)

9. Saç/Zülûf

Koku kavramının en çok kullanıldığı yer sevgilinin zülfüdür¹⁷. Misk (müşg), bûy, ahu, nâfe, kan, Tâtâr, Hatâ /Hitâ gibi unsurlarla zengin bir tasavvur alanı oluşturulur. Çîn kelimesinin “kıvrım, büklüm” gibi anlamlarıyla sevgilinin misk kokulu saçları (zülûf, turra), bazen de kaşları (ebrû) ile ilgi kurulur (Yeniterzi, 2010: 310). Sevgilinin kokusu, bazen yukarıda sayılan ve kokusuyla meşhur olmuş nesne ve şehirlerle aynı seviyede tutulur. Çoğu kez de sevgilinin bunlardan daha üstün bir kokusunun olduğunun altı çizilir. Ayrıca saç, reyhan, şebboy (şeb-bû), yasemen, sümbül, menekşe gibi güzel kokulu bitkilerle birlikte anılır.

Saç/zülûf ve koku merkezli oluşan benzetme ve hayal dünyasından bazıları şunlardır: Zülûf, amber tuzağı, ben ise misk tanesidir. Tevriyeli bir kullanımla sevgilinin saçlarının kıvrımları, gönülleri miskin eder. Zülûf, misk kokulu bir çevgan olur. Misk ile gül, zülfün kokusunun yanında baş ağrıtıcı kokulardır. Misk, sevgilinin saçından utanır. Cennette bile sevgilinin saçı kadar güzel bir koku yoktur. Sevgilinin saçı Hitâ’ya armağan olarak gider. Akıl, güzel kokulu saçtan inler, perişan olur ve misk gibi kokar. Sabah rüzgârı, sevgilinin sümbüle benzeyen saçını dağıtır ve bu durum “reyhan vaktinin gelmesi” olarak değerlendirilir. Sevgilinin menekşe kokulu zülfüne amber bile köle olur. “Saçın yüzün iki tarafında, yanakların üzerinden çeneye doğru sarkık ve ucu eğri hâli bir beyitte amber kokulu çevgana benzetilmektedir. Çevgan, top oyununda kullanılan ucu eğri bir sopadır. Daima gûy (top) ile birlikte kullanılır. Güzelin saçı çevgan olunca, çene de top şeklinde hayal edilir” (Öztoprak, 2004: 323).

Sümbüle benzeyen sevgilinin saçının kokusu, misk gibi kokan otlar bitirir. Kokunun aslında kaynağı olan ahu, o etkileyici kokusunu sevgilinin saçından alır. Dolayısıyla başka kaynağa ait olan bir özellik, sevgiliye atfedilir.

¹⁷ Sevgilinin saç kokusu bağlamında kullanılan kavramların XIV ve XV. yüzyıl divanlarındaki kullanım sıklığı hakkında bk. Muhammet Ali Demir (2015), *Divan Şiirinde Sevgilinin Saçının Kokusu*, basılmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, s. 80-82.

Toprağa sevgilinin zülfünden bir esinti gelse, bu durum yerin altındaki çürümüş kemiklere can kokusu getirir. Dolayısıyla zülfün kokusu hayat vermektedir.

Hāke zülfünden irişürse nesīm
Cān koḥusun bula ‘izām-ı remīm (Ahmed Paşa, G. 188/1, s. 243)

Sevgilinin zülfünün sevdasıyla can veren âşığın toprağı amber, kemikleri de misk kokar.

Sevdā-yı zülf-i yārıla ger cān virürse Cem
Cismi tūrābı ‘anber olur üstüh ‘ānı müşg (Cem, G. 183/14, s. 146)

Sevgilinin menekşeye benzeyen zülfünün kokusunun hayat vermesi ile Hz. İsa’nın ölümlere ve cansız varlıklara can vermesi¹⁸ birlikte anılır. Hangisinin daha üstün olduğu sorgulanır.

Nefḥa-i ‘anber mi yā zülf-i benefşe cān viren
Yā dem-i ‘İsī bigi bād-ı mu‘aṭtar devridür (Şeyhî, G. 34/2, s. 83)

Misk bile sevgilinin “külbe-i attâr”¹⁹ yani koku dükkânı olan ve sümbüle benzeyen saçından istifade etmek ister.

Sünbülüünden şanemā şemme-i büy almak için
Misk sevdāya düşüb külbe-i ‘aṭṭāra gider (Ahmed Paşa, G. 77/3, s. 173)

Saç, nura benzeyen yanağın üstündeki amber çadırıdır.

Muḳayyed itdi ser-ā-ser cihānı bir kılıla
Şaçuñ sevādı ki nūr üzre çetr-i ‘anber olur (Ahmedî, G. 198/5, s. 342)

Bütün dünya sevgilinin güzellik askerleriyle dolmuş olup saçı da güzellik şâhına, yani yanağına kurulmuş misk kokulu bir gölgelik olur.

Pür oldı ḥayl-i ḥüsnüñ ile yine bu cihān
Hüsnüñ şehine kurdı saçuñ müşk sāye-bān (Avnî, G. 60/1, s. 27)

Sevgilinin gece renkli saçı, misk kokulu bir perdeye benzetilir.

Cihān cemāli bu müşgīn tutuḳdan oldı ‘ayān
Şanasın açdı ruḥ-i dost ṭurra-i şeb-reng (Ahmed Paşa, K. 22/3, s. 63)

Divan şiirinde sevgilinin saçı veya “ben”leri ile çoğu kez siyah renkle birlikte misk/müşg, nâfe, bağır, ciğer, hûn, ahu, gazâl, Çîn, Tâtâr ve Türk-i Hatâ gibi unsurlarla bir arada kullanılır (Yeniterzi, 2010: 313). Aynı şekilde, kokunun söz konusu edildiği yerlerde Moğol ve Tibet de anılır. Ayrıca saç ile diğer kokular arasında kurulan teşbih münasebeti daha çok mukayese mahiyetinde olmaktadır (Tolasa, 2001: 161).

¹⁸ Bu bilgi Kur’ân’da şu şekilde geçmektedir: “...Ben çamurdan kuş şeklinde bir şey yapar, ona üflerim. O da Allah’ın izniyle hemen kuş olurverir...” Kur’ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân Suresi/49.

¹⁹ “Külbe-i attâr” tamlaması sevgilinin saçından kinayedir (Pala, 2010: 41-42).

Aşağıdaki beyitte sevgilinin “ben”i Rum memleketlerini haraca bağlamakta ve saç da Hoten miskinden ve Çin’den haraç ve vergi almaktadır.

*Ey hâl-i ruhuñ memleket-i Rûm hârâcı
Câ’iz ki saçuñ misk-i Hütenden ala bâcı* (Necâtî, G. 566/1, s. 498)

*Şaçuñ koqusı müşg-i Hıttadur
Alur hârâcı Çinden efendi* (Ahmed-i Dâ’î, G. 188/3, s. 183)

Aşağıdaki beyitte, miskin kandan oluştuğu bilgisi hatırlatılarak, sevgilinin zülfünün miske kan yutturduğu,²⁰ yani miskin sevgilinin zülfünün kokusu karşısında çok aciz kaldığı anlatılır.

*Bir gice sevdâ-yı bûy-ı zülf-i yâr itsem gerek
Misk gibi kan yudub terk-i diyâr itsem gerek* (Ahmed Paşa, G. 152/1, s. 219)

Amberin ada balığının karnundan, dolayısıyla denizden çıkarılması hadisesi hatırlatılır. Amber, sevgilinin misk kokulu saçına özenirse, yüzünü yedi denizin suyu ile yıkasa da bu yüz karasını gideremez.

*Miskîn saçuna öyküneli ‘anber ey şanem
Yumaz yidi deñizler ile yüzi karası* (Necâtî, G. 611/3, s. 529)

Sevgilinin saçlarının kokusunun etkileyiciliği, yakıldığında etrafa güzel kokular yayan üd (öd) ağacı ve Hıta müşgü ile eş değerde tutulur.

*Zülfüñ koqusıyla mu‘aţţardurur hevâ
Bu ‘üd mı ya ‘anber ü müşg-i Hıtâ mıdur* (Ahmedî, G. 183/2, s. 330)

Tatar illerinin güzel koku ile olan münasebeti ön planda tutularak, âşık bir alışveriş yapmakta, canını verip, sevgilinin misk gibi kokan zülfünü almaktadır.

*Gözüñe cân virüp zülfüñi aldum
Ki misk erzân olur Tatar elinden* (Necâtî, G. 381/3, s. 376)

Diğer taraftan koku kavramının bulunduğu yerlerde Yemen de zikredilir. Bunun sebeplerinden en önemlisi, bir buhur maddesi olarak kullanılan ve üd (öd) denilen güzel kokulu maddenin bu ülke ile anılagelmiş olmasıdır. Aşağıdaki beyitte, Yemen tarafından esen rüzgârın kokusunun etkileyiciliği anlatılır.

*Nefesinden koğu almağ dileseñ Raḥmānuñ
Zülfüni koḥula kim riḥ-i Yemendür koḥusı* (Ahmedî, G. 658/2, s. 581)

Saçın benzetildiği yerlerden biri de Hindistan’dır. Misk kokulu zülûf Hindistan, güzel kokulu yanak da Rum ülkesi olur.

Zülf-i müşgîni gör ol ‘arız-ı kâfir üzre

²⁰ “Kan yutturmak, çok eza, cefa etmek, pek çok ıstırap çektirmek” anlamına gelmektedir (Tanyeri, 1999: 162).

Düşmüş ol resme mu‘arız nite kim Hind ile Rûm (Şeyhî, G. 132/2, s. 128)

Zülûf, misk kokulu bir heykele benzetilmiştir.

Ca‘d-ı zülfüñ kim aşlmiş sen dil-ārām üstine

Müşg heykel dağdı bir serv-i gül-endām üstine (Ahmed Paşa, G. 277/1, s. 302)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin zülfü ya cennet bağında misk kokan bir başak ya da amberden bir kılıç kayışı olur.

Nigārā bağ-ı cennetde yā miskîn hüşedür zülfüñ

Yā ‘anberden hamâyildür gümüş serv-i hürāmāna (Ahmed Paşa, G. 264/3, s. 294)

Sevgilinin yanağı bostan ve zülfü de bu bostanda iki kanadından biri misk, diğeri de amber kokan bir tavus kuşu olur.

Bostān-ı ruhuñda nice tāvūs olur ol zülf

Kim müşg ile ‘anberden iki bāl ü peri var (Ahmed Paşa, G. 84/6, s. 178)

Sevgilinin çene çukuru Hz. Yûsuf’un kuyusu olur ve âşık buradan sevgilinin misk kokulu zincire benzeyen saçı ile kurtulmak ister.

Çāh-ı zenehdāndan çeküb kırtarmağa cān Yûsufın

Ol halka halka aşılın zencîr-i müşg-efşān şun (Ahmed Paşa, G. 223/3, s. 265)

Sevgilinin zülfü nala, yanağı da ateşe benzetilir ve nalın ateşe atılarak büyü yapılması hadisesi²¹ hatırlatılır.

Halka-i zülfini ruhsārına şalduğı bu kim

Na‘l-i miskîndür anı sıhr için āzerde kodı (Ahmed Paşa, G. 315/4, s. 327)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin sümbüle benzeyen zülfü, misk kokulu gülsuyu saçan veya amber yüklü bir buluta benzetilmiştir.

Sünbül-i zülf-i ‘arak-rizinden ol gün yüzünüñ

Gün yüzinde ebr-i müşgîn-i gül-āb-efşān yatur (Ahmed Paşa, G. 52/2, s.157)

Gün yüzinde zülf-i ‘anber-bār-ı misk-āsā-yı dost

Ebr gibidür ki cism-i Muştafā üstindedür (Necâtî, G. 121/2, s. 219)

Zülûf, misk kokulu bir ipek olur ve bu ipekten sevgiliye elbise biçilir.

Şalın şalın ki luţf ile müşgîn harîrden

²¹ “N’al der-âteş” denen bu olay şu şekilde cereyan edermiş: Bir kimseyi başka bir kimseye âşık etmek için kullanılmamış bir na’l üzerine âşık edilmek istenen kişilerin adı yazılarak na’l ateşe atılır ve bazı dualar edilmiştir. Buradaki na’l kızdıkça iki kişi arasındaki aşk hararetlenir ve bu sayede iki kişi birbirine âşık edilmiştir (Onay, 2007: 291).

Hil'at biçübdür ol kad-i ra'nāya perçemüñ (Necâtî, G. 328/2, s. 345)

“Miskîn” kelimesi tevriyeli olarak hem çaresiz, aciz hem de misk kokulu anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Amber ve miskin, sevgilinin zülfüne benzemeye çalışması, onlar için yüz karası bir durumdur.

Zülfüne öykündüğün anber görüb miske didi
Hay miskîn yüz karasıdır bu sevdâlar bize (Ahmed Paşa, G. 274/5, s. 300)

Âşğın gönlü, sevgilinin zülfünün kokusu dolayısıyla misk gibi kokmakta/miskin gibi olmaktadır.

Çü zülfi sāyesin mesken idindüñ ey dil-i miskîn
Şağın devr-i kamerdurur gözünüñ mekr ü âlinden (Ahmed Paşa, G. 243/3, s. 280)

Sevgilinin saçının her bir telinde, bin tane miskin (zavallı/güzel kokulu) gönül vardır.

Bu sebebden Ahmed'ün şormaz şınuk gönlünü kim
Zülfünüñ her bir kılında biñ dil-i miskîni var (Ahmed Paşa, G. 53/7, s. 157)

Aşağıdaki beyitte de şair, âşğın ömrünü zülûf kokusu için yele verdiğini, yani feda ettiğini söylerken “bûy” kelimesini tevriyeli olarak kullanmıştır.

Vardı ömrüm arzū-yı bûy-i zülfünden yile
Ol kuru sevdâda hâşıl çünki bûdur ne eylesün (Ahmed Paşa, G. 244/7, s. 281)

Nasıl taze ve güzel kokan misk, ipekler içinde saklanıyorsa, sevgilinin süslü başlığı içinde de zülfü o şekilde saklanmaktadır.

Zülf-i siyehüñ çıkmadı zîbâ külehünden
Zîrâ ki harîr içre olur misk-i ter ey dost (Ahmed Paşa, G. 16/4, s. 131)

10. Su/Gözyaşı

Şair, sevgilinin eşiğine misk kokulu gözyaşı akıtmayı, zamanı dolu ve yararlı geçirmekle eş değerde tutar.

Sözi ile hoş-dem itmege Ahmed zemāneyi
Akıtdı işigüne yine müşg-bār āb (Ahmed Paşa, K. 37/52, s. 105)

11. Şarap

Şarap ile koku arasındaki münasebet genellikle misk ve kırmızı renk etrafında şekillenir. Sevgilinin elindeki şarabın kokusu ûd (öd) ağacı²² gibi güzel kokar ve rengi de kırmızı boya ağacı gibidir.

İç ol servüñ elinden bir kadeh kim

²² Hindistan'dan gelen bir cins kıymetli odun ki yakıldıkta bir râyiha-i tayyibe vermekle odalarda mahsûs micmerlerde yanar, öd ağacı (*Kâmûs-ı Türki*, 1317: 955).

ƘoƘusu ‘ūd ola rengi beƙāmdur (Ahmed-i Dâ’î, G. 167/6, s. 169)

Ceylanın karnında biriken kan (misk) ile âşıkların yüreğinin kan dolması arasında ilişki kurulur. Aşağıdaki beyitte şair, kendisini mecliste dönen bir şişeye benzeterek yüreğinin kan (misk) dolduğunu söyler.

*Meclisde şişeler gibi miskî Necâtî’nüñ
Ƙan tıduruñ yüregini boynını burdılar* (Necâtî, G. 57/5, s. 180)

12. Toprak

Toprak daha çok, sevgilinin bulunduğu yer ve ölüm teması münasebetiyle kullanılır. Bu münasebette rüzgâr özellikle, sevgilinin kokusunu âşığa taşımakla maruftur. Toprağın altında veya üstünde, sevgilinin kokusunu alanlar tekrar hayat bulur. Ölen âşığın toprağı etrafa muhabbet kokusu saçır (Tolasa, 2001: 444).

Sevgilinin gölgesi bile toprağı/zemini misk gibi yapar.

*Şal hāke sāyeñi kim ola müşg-bū zemîn
Şaç suya cür‘añi kim ola şehd-bār āb* (Ahmed Paşa, K. 37/12, s. 103)

Bahar rüzgârı, sevgilinin ayak toprağının misk kokusunu her yere yayarak baharı canlandırmaktadır.

*Hāk-i pāyuñ müşgini göttürmeñe bād-ı bahār
Nev-‘arūsân-ı çemen ummazdı andan nühketi* (Ahmed Paşa, G. 350, s. 351)

Sevgilinin kokusunu taşıyan sabah rüzgârı, yine sevgilinin yolunda toprak olmuş olan âşığa can verir.

*Ben ƙara toprağ idüm cān virdi būyuñdan şabā
Hey ne cān-perver ƙıyāmet dil-rübāsın bilmedüm* (Ahmed Paşa, G. 191/2, s. 245)

13. Yaradılış

Divan şiirinde daha çok “hisâl” ve “hulk” kavramları ile anlatılan sevgilinin yaradılışı sayesinde dünya misk gibi kokar. Seher yelinin taşıyıp yaydığı hoş kokuların kaynağı sevgilinin saçı, beni ve sevgilinin yaradılışıdır (Güfta, 2010: 123). Aşağıdaki beyitler, bu hayale örnek teşkil edebilir.

Dünya sarayı, sevgilinin yaradılışı ile misk gibi kokar.

*‘Ulyā serîri oldı vişālüñle pür-sürür
Dünyā sarāyı oldı hişālüñle müşg-bār* (Ahmed Paşa, K. 42/8, s. 116)

Sevgilinin yaradılışı, sabah rüzgârını güzel kokular satan bir attar yapar.

*Ey ki hulkuñla şabā ‘attār-ı bāzār-ı seher
Vey ki luftuñla cihān mānend-i gülzār-ı cinān* (Mesîhî, K. 5/15, s. 32)

Sevgilinin güzel kokulu yaradılışına amber bile kul olur.

Ƙul oldu ħulkuña cānla ‘anber
Olalı sîretüññ müşgi fāyih (Ahmedî, K. XVI/8, s. 46)

İlkbahar rüzgârı, sevgilinin yaradılışından kokladığı için bu kadar güzel kokmaktadır.

Şehā ħulkuñ nesīminden dimāğ-ı cān mu‘aṭṭardur
Meger bir şemmedür gūyā nesīm-i nev-bahār andan (Ahmed-i Dâ’î, 9/11, s. 23)

14. Yüz/Yanak

Sevgilinin yüzü gül bahçesine benzer. Bu gül bahçesinin kokusu, sabah rüzgârı marifetiyle âşığa ulaşır ve bu koku tevriyeli bir kullanımla Necâtî’yi “miskîn” eder.

Diyessin derd ile iñlerdi Necâtî miskîn
Ey şabā sorar ise ol yüzi gül-zār beni (Necâtî, G. 633/6, s. 545)

Sevgilinin yanağı, reyhan ve susam çiçeği gibi kokar.

Ol büt-i sîm-tenüñ serv-i semendür koğusu
‘Ărızî süsen ü reyhân-ı çemendür koğusu (Ahmed-i Dâ’î, G. 180/1, s. 177)

15. Kokunun Soyut Niteliklerle Birlikte Kullanımı

Koku kavramı, cömertlik, acı, vefa, lütuf vb. soyut nitelikleri ifade etmek için de kullanılır. Bu durumda koku daha çok, ilgili soyut kavramın tesir derecesini belirlemek gibi bir görev üstlenir.

Zamanın bağında **vefanın** kokusu kalmamıştır.

Reng-i ‘izārı zerd olub ol lāle-çihrenüñ
Bāğ-ı zemānda qalmadı bŷy-i vefā dirîğ (Ahmed Paşa, K. 45/7, s. 119)

İyilik edenlerin iyiliklerinin “hoş kokuları”, sonsuza kadar kalıcılığını korur.

Bāğ-ı sa‘ādet isteyen eylük ide k’eyülerüñ
Hoş koğusu ebed qalır gül bigi kim gül-āb olur (Şeyhî, G. 24/4, s. 78)

Güle benzeyen dünyada, başa gelen dertler, **rahatlığın** kokusunu ortadan kaldırır.

Gül-i dünyāda yoğdur bŷy-i rāḫat
Hemān ‘Avnî irişür derd-i serler (Avnî, G. 15/7, s. 7)

Sevgilinin **lütfunun** güzel kokusu o kadar genişdir ki bütün cihanı ıtır ve amber ile doldurur.

Şemme-i luṭfuñla gālib hem-nefes oldu cihān

Kim tolar dehrüñ dimāğî her gice ʿitr u ʿabîr (Mesîhî, K. 11/17, s. 52)

Âşık, güle benzeyen sevgilinin sağlığına **elem** kokusunun yani hastalığın uğramamasını temenni eder.

*Görmeye devletüñ güneşi zerrece zevâl
İrmeye şîhhatüñ güline şemme-i elem* (Şeyhî, K. 10/36, s. 34)

Saç, âşık için ulaşılması gereken kutsal ve **vatan sevgisi** kokan bir yerdir.

*Zülfüñe irmegiçün itdi gönül cânı revân
N'eylesün çünki anuñ hubb-ı vaʿandur koğusu* (Ahmedî, G. 658/6, s. 582)

Sevgilinin **cömertliğinin** kokusu o kadar tesirlidir ki, sabah rüzgârı bu kokudan biraz nasiplense, dikenleri ve çer çöpü gül yapar, gülsuyunu da suya kandırır.

*Bād-ı şabāya şemmesi feyz olsa cūduñuñ
Hār u hası gül eyleye sîr-âb ola gül-âb* (Şeyhî, K. 12/24, s. 37)

Aşağıdaki beyitte maşuğun sevgiliye duyduğu **muhabbet** “ıtır” ile anlatılmıştır. Âşığın sinesi bir tütsüdür. Gönül ve can da bu tütsüde yanan bir üzerliktir.²³ Buradan etrafa yayılan koku da sevgiliye duyulan “muhabbet kokusu”dur.

*Micmer-i sînede kim yandı sipend-i dil ü cân
Bir perî daʿvetine ʿitr-ı maḥabbetdür bür²⁴* (Mesîhî, G. 198/6, s. 245)

Sevgilinin **adaletinin** güzel kokan rüzgârı gül bahçesinde esseydi, sabah rüzgârı sevgilinin kokusu olmadan hiç birşey ifade etmeyeceğini anlardı.

*Eger ʿadlūñ nesîminden koğu irse gülistāna
Şabā güstāhlık kılmaz gül ü nesrîn-i zîbāya* (Ahmed-i Dâ'î, G. 21/17, s. 60)

Âşığın gizlemeye çalıştığı **aşkın** misk kokusu gizli kalmaz.

*Dā'î gönülden ʿşkuñi penhân ider velî
Müşküñ koğusu sırr ile penhân olur mı hîç* (Ahmed-i Dâ'î, G. 107/7, s. 130)

Sevgilinin saçının kokusunun kudreti **aşk** kavramını güçlendirir.

*Eser-i şām u seher yog idi dünyāda dahi
İşki müşg ider idük tırta-i tarrāruñ ile* (Necâtî, G. 552/6, s. 489)

²³ Koku verme özelliğinin yanında sipend (üzerlik) hakkında Ahmed Talat Onay şu bilgiyi vermektedir: “Üzerlik tohumu ki "tütsülük" de derler. Ateşe atılınca çıtırı yapar. Nazar değmemesi istenilen veya nazar değdiği sanılan çocuk veya kimsenin üzerinde -içinde ateş bulunan- bir kap gezdirerek üzerlik yakarlar. Ocak veya mangalda yakarak tütürürler. Tohumlar çıtırdağıkça musallat olan cinler dağılırmuş” (Onay, 2007: 352).

²⁴ Alıntıladığımız metinde “bu” şeklinde geçen kelimeyi, beytin anlamı çerçevesinde koku anlamındaki “bür” şeklinin de şair tarafından düşünülmüş olduğu kanaatine vardığımız için yukarıdaki şekilde yazdık.

Sevgilinin zülfü **hile** ve **fitne** kokar.

*Çeşm-i gammâzına bak gamz u hîyeldür bakışı
Zülf-i mekkârını gör mekr ü fitendür kokuşu* (Ahmed-i Dâ'î, G. 180/4, s. 178)

Şairler, gücünü ve tesirini ifade etmek için şiirlerini güzel bir kokuya benzetebilirler. Aşağıdaki beyitte de şair, şiirinin kudretini itir dükkânında satılan ambere benzetir.

*Şîr isteyen Necâti'ye gelsün ki vechi yok
‘Anber şatun alan kişi ‘atfâra gelmeye* (Necâti, G. 503/7, s. 455)

SONUÇ

Şair, sevgilinin üstünlüğünü, en basit ifadesiyle “sevgili güzeldir” olarak kısa bir şekilde vermek yerine, Divan şiiri dünyasının kendisine tanıdığı imkanlardan istifade etmenin yanında çeşitli sanatları ve mazmunları da kullanarak sevgiliyi benzetme ve hayal dünyasında çok farklı ve yoğun bir ifade ile anlatır. Bunun sonucunda, tefekkür ve kültür hareketine geçerek şair, zaman üstünlüğü ve özgünlüğü yakalamış olur. Divan şairlerinin, tabiat unsurlarının kullanımındaki başarısı, bu özgünlüğün bir ifadesi olabilir. İşte burada, “koku” kavramının çok değişik ve orijinal hayallerle ortaya konmuş olduğunu görebiliriz.

Görüldüğü üzere “koku” kavramı Divan şairlerinin dilinde birçok şekilde yer almaktadır. Renk, rüzgâr, cevher, şehir ve ülkeler, huy ve yaradılış, uzuvlar, eşyalar ve tavır, su, deniz, yazı çeşitleri, mevsimler, soyut nitelikler, toprak, şiir, bahar, micmer vb. kavramlar, bilhassa tevriye, teşbih, istiâre, mübâlağa ve hüsn-i ta'lîl gibi sanatlar yardımıyla, sevgiliyi koku ekseninde övmek için kullanılmıştır. Tabii bunlar sadece XIV ve XV. yüzyıllardaki divanların taranmasıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Diğer yüzyılda kaleme alınan divanların da incelenmesiyle Divan şiirindeki “koku” kavramının daha zengin bir anlam dünyasına sahip olduğu görülecektir.

SUMMARY

Divan poets reflected almost all aspects of nature in their poems. Sometimes a sultan, sometimes state or religion, sometimes a imaginary dear to come as the face of the memduh, the "sultan" of a whole being considered. He is at the service of the natural poet as an expression of being close to him. Any kind of concrete, abstract or concrete, is a tool in which there are various elements of art on the way to love. These tools both provide an opportunity for the love of the lover to reveal the love of the poet and the poet's power of art. One of these tools is the smell concept. Because the smell is the main source of human beings and all living things, its position in nature has been determined most viciously by their pen due to the observing ability of the Divan poets. Therefore, it can be said that the Divan poet, who created the table in unlimited depths (verse form, rhythm, rhyme, etc.) in a limited form, has a culture bearer identity. The fragrance, one of the indispensable elements of nature, is dealt with by the poets, especially the relation of the beloved with the lover. XIV and XV. According to the data we obtained from the century clerics, the Divan poets of this century have written their poems especially in terms of the points we tried to rank in three headings above, by using personalization, beautiful simile and exaggeration arts. Odor poets, color (especially black color), wind, ore, cities and countries, nature of man, beloved limbs, things, attitude, water, sea, types of writing, seasons, abstract qualities (fidelity) , generosity, pain, grace etc.), soil, spring, micmer (incense container) and so on. by associating with many simile and imaginary world

have revealed.

The fragrance, in addition to being similar to various beings, especially nature elements, has the characteristics of healing and giving life, making love to itself and having life meaning. When we examine the analogy and imagination in the divans around the concept of fragrance in the centuries in question, we can say that the words that can meet this concept are grouped into three groups. Musk, reyahin, amber, abir, itr (atr), nafah, such as himself a fragrant substance; bûyâ, tîb, such as fragrance of any good smell, used as adjectives and râyiha, bûy, nekhet, schemim, shamm (shamme) and fâyiha in the definition of "fragrance" or "fragrance". In this analogy and imagination, the concept of fragrance emerges in a wide variety of ways: Odor is handled, even superior, with China, Hita (Hoten). Musk fragrant line (quince feathers, beauty), the book-like cemalarine commentary. The threshold of the door of your lover smells of musk. Musk leaves the place of hair to shame. The fragrant quince feathers, ie the line of lover, are generally associated with the Gubar and the Reyhânî script. Beloved, because of the foot of the foot spread out the dust / soil of Chinese musk is not available. In the morning the wind ornaments the garden of the beloved with the scent of your hair. Your hair is sometimes a scallop spike. Hita (Hoten) stings the blood, the lover's hair remains in the face of the blood. Hair is a chain of musk-scented chains, and it hangs the hearts of the lover.

In the morning wind solves the hyacinth-like hair of her beloved, so the breath of love comes to her breath.

The mind of all kinds of wealth, thanks to the world's most beautiful scents of dollars. The sweet tongue of your beloved, as well as the fragrance of the sweet smell of the scent of every problem. The beautiful scent of black hair is not even found in the belly of the Chinese. Hence the beautiful fragrance, like hair, impresses impressive. The hair becomes sticks of musk, played in the javelin. Hita cannot compete with the morning wind because it carries the smell of your girlfriend. Eyebrow becomes a canopy that smells like a beautiful scent. Her beloved seed on her fragrant face becomes a solemn black love seed. Quince feathers, blackness and fragrance of the fragrance are used in conjunction with the appearance of fragrance.

The most commonly referred to as "amber and musk". The poet, instead of giving the love of the beloved in a short way, uses the various arts and idioms in addition to benefiting from the opportunities that the world of Divan poetry gives him, he likens the lovers and tells the world of imagination with a very different and intense expression. As a result, contemplation and culture take action, and the poet seizes time mastery and originality. The success of Divan poets in the use of natural elements can be an expression of this specificity. Here, we can see that the concept of u odor in is revealed with very different and original dreams. As can be seen, the concept of de odor "takes place in the language of Divan poets in many ways. Color, wind, ore, cities and countries, habit and creation, limbs, goods and attitude, water, sea, types of writing, seasons, abstract attributes, earth, poetry, spring, micmer and so on. concepts, especially binary narration, analogy, exaggeration and beautiful analogy with the help of arts, used to praise the sweetheart on the axis of fragrance. Of course, these are only XIV and XV. It was tried to be revealed by the screening of divans in the centuries. With the study of the divans written in the other century, it will be seen that the concept of "smell daha in Divan poetry has a richer world of meaning. The relationship of the lip to the fragrance is usually related to the alfalfa. The eyebrow-odor relationship is especially handled in black. Therefore, eyebrows are often referred to as musk. The morning wind, which is one of the most frequently used wind types in Divan poetry, is dealt with in the context of carrying, distributing and spreading more. Morning wind, because of the fragrance of your lover's hair is fond. The concept of fragrance is

the most commonly used hair. Therefore, the simile and the center of the imagination are based on hair and fragrance are some of the world: The hair is the trap of the fragrance, and I am the musk. The curves of the hair of the beloved, double-hearted lips. The hair becomes a smoker with musk scent.

KAYNAKÇA

- Aça, Mehmet vd. (2011), *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ahmed-i Dâ'î Divanı, Metin-Gramer-Tıpkı Basım* (2001), C I, (haz. Mehmet Özmen), Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmedî Dîvânı*, (haz. Yaşar Akdoğan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ISBN: 978-975-17-3344-3, e-kitap.
- Ahmed Paşa Divanı* (1966), (haz. Ali Nihad Tarlan), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Ahterî-i Kebir* (2009), Ahterî Mustafa Efendi, (haz. Ahmet Kırkkılıç, Yusuf Sancak), Ankara: TDK Yayınları.
- Arıkoğlu, İsmail (2008), “Divan Şiirinde Şehir Adlarının Tevriyeli Kullanımı Aydın-Tire Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 23, s. 137-144.
- Avnî (Fatih) Dîvânı*, (haz. Muhammed Nur Doğan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ISBN: 978-975-17-3348-1, e-kitap.
- Batıslam, H. Dilek (2005), “Divan Şiirinde Sabâ” *Osmanlı Araştırmaları*, XXVI, Prof. Dr. Mehmet ÇAVUŞOĞLU'na Armağan II, İstanbul, s. 95-117.
- Burhân-ı Katı* (2000), Mütercim Âsım Efendi, (haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs), Ankara: TDK Yayınları.
- Cem Sultan'ın Türkçe Divanı* (2013), (haz. İ. Halil Ersoylu), Ankara: TDK Yayınları.
- Demir, Muhammet Ali (2015), *Divan Şiirinde Sevgilin Saçının Kokusu*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Devellioğlu, Ferit (1990), *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Erdoğan, Mehtap (2013), *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Güftâ, Hüseyin (2010), “Divan Şiirinde Vakt-i Seher”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı, Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı*, C 3, S 15, s. 93-137.
- Kâmûs-ı Türkî* (1317/1899-1900), Sâmî Şemseddin, İkdâm Matba'ası, Dersââdet.
- Kaplan, Yunus-Poyraz, Yakup (2010), “Divan Şiirine Kaynaklık Etmesi Bakımından Oyunlar” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı, Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı*, C 3, S 15, s. 151-175.
- Lehçetü'l-Lûgat* (1999), Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, (haz. Ahmet Kırkkılıç), Ankara: TDK Yayınları.
- Lûgat-i Ni'metu'llâh* (2015), Ni'metu'llâh Ahmed, (haz. Adnan İnce), Ankara: TDK Yayınları.
- Mesîhî Dîvânı* (1995), (haz. Mine Mengi), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Mükemmel Osmanlı Lûgati* (2009), Ali Nazîmâ-Fâik Reşad, (haz. Necat Birinci, Kâzım Yetiş, Fatih Andı, Erol Ülgen, Nuri Sağlam, Ali Şükrü Çorok), Ankara: TDK Yayınları.
- Necatî Beg Divanı* (1963), (haz. Ali Nihat Tarlan), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Onay, Ahmet Talât (2007), *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*, (haz. Cemal Kurnaz), Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Öztoprak, Nihat (2004), *Saç Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, “Divan Şiirinde Güzelin Saç Kokusu”, s. 315-334, Kitabevi Yayınları.
- Pala, İskender (2010), *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Resimli Türkçe Kamus* (2004), Raif Necdet Kestelli, (haz. Recep Toparlı, Belgin Tezcan Aksu, Canan Selvi Kanoğlu, Seyfullah Türkmen), Ankara: TDK Yayınları.

- Şeyhî Dîvânı*, (haz. Halit Biltekin), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ISBN: 978-975-17-4078-6, e-kitap.
- Tanyeri, M. Ali (1999), *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tolasa, Harun (2001), *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yeniterzi, Emine (2010), "Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı, Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı, C 3, S 15, s. 301-334.*